

PAPER DETAILS

TITLE: MÜSLÜMAN KARDESLERİN MURSI İKTİDARI TECRÜBESİ SONRASI TÜRKİYE'NİN
POZİSYONU

AUTHORS: Muhammed Bilal POLAT

PAGES: 64-74

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3168632>

Müslüman Kardeşlerin Mursi İktidarı Tecrübesi Sonrası Türkiye'nin Pozisyonu

Muhammed Bilal POLAT
muhammedbilalpolat@gmail.com
0009-0005-8707-8728

Araştırma Makalesi

DOI:...

Geliş Tarihi: 26.05.2023

Kabul Tarihi: 05.06.2023

Atıf Bilgisi

Polat, M.B. (2023). Müslüman Kardeşlerin Mursi İktidarı Tecrübesi Sonrası Türkiye'nin Pozisyonu, *Ahi Evran Akademi*, 4(1), 64-74

ÖZ

Müslüman Kardeşler, Avrupa sömürgeleri ve düşünceleri etkisi altındaki Mısır'da 1928 yılında kurulmuş ve tüm dünya Müslümanlarını çok yönlü olarak etkilemiş büyük bir İslami Hareket'tir. İslami Siyaset ya da İslamcılık fikrinin gelişmesi bakımından Müslüman Kardeşler tüm dünya kamuoyu bakımından hep takip edilen mühim bir teşkilat olmuştur. Bu makalede Arap baharı sonrası hızla değişen siyasi ve toplumsal zeminde Müslüman Kardeşler teşkilatının Devrik Mısır Siyasi lider Hüsnü Mübarek sonrası Mısır iktidarına gelmesi ve 3 Temmuz 2013 yılındaki darbe sürecine kadar süren gelişmeler ve sonrasında Türkiye'nin Darbeye karşı göstermiş olduğu oldukça sert tepki ve buna bağlı olarak gerilen siyasi ilişkiler ele alınacaktır. Buna göre Türkiye ve Mısır arasındaki diplomatik münasebetlerin değişmesine sebep olan Arap Baharı'nın etkisi ile Türkiye iktidarı tarafından yürütülen Ortadoğu politikası açıklanarak, Muhammed Mursi iktidarından sonra Türkiye ve Mısır ilişkilerinin kopma noktasına gelmesinin evrelerine yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Mursi, Türkiye-Mısır ilişkileri, Müslüman Kardeşler, Arap Baharı.

Turkey's Position After the Mursi Rule Experience of the Muslim Brotherhood

ABSTRACT

The Muslim Brotherhood is an influential Islamic movement that was founded in Egypt in 1928, under the influence of European colonization and ideas. It has had a significant impact on Muslims worldwide in various ways. Regarding the development of the concept of Islamic Politics or Islamism, the Muslim Brotherhood has always been a crucial organization, garnering attention from the global public. This article explores the rapidly changing political and social landscape following the Arab Spring, focusing on the Muslim Brotherhood's rise to power in Egypt after the removal of Egyptian political leader Hosni Mubarak. The events leading up to the coup on July 3, 2013, as well as Turkey's strong reaction to the coup and the resulting strained political relations, will be discussed. Furthermore, the article will delve into the Middle East policy pursued by the Turkish government, influenced by the Arab Spring, which caused a shift in diplomatic relations between Turkey and Egypt. It will explain the different phases that led to the breaking point in relations between Turkey and Egypt following the government of Mohammed Morsi.

Keywords: Morsi, Türkiye-Egypt Relations, Muslim Brotherhood, Arab Spring.

Giriş

Yirminci yüzyılın en önemli İslami hareketlerden bir tanesi olan Müslüman Kardeşler, Avrupa sömürgeleri ve düşünceleri etkisi altındaki Mısır'da 1928 yılında kurulmuştur. Kurulduğu tarihten iktidara yükselmesine kadar geçen süre zarfında ve Mısır'a has şartlar çerçevesinde Müslüman Kardeşler'in yapmış oldukları ya da yapamadıkları faaliyetler hareketin İslami siyaset tartışmaları merkezine oturmasına sebep olmuştur. Adını İslam'dan almış olan ve bir ideoloji şeklinde I. Dünya Savaşı sonrasında yepyeni bir içeriğe bürünmüş olan İslami siyaset ya da İslamcılık, Müslüman Kardeşler'in inanç ve faaliyetlerinde somut bir özelliğe sahip olmuştur.

Makalede önce Müslüman Kardeşler'in kurulmuş olduğu 1928 yılından 3 Temmuz 2013 darbesine kadar olan Mısır hükümeti ile sağladığı ilişkiler ve geçirmiş olduğu dönüşümler tarihi perspektiften ele alınmaktadır. Hareketin dönüşümü birçok etken altında ve karşılıklı etkileşimlerde uzun ve kapsamlı bir süreçte şekillenmiş olduğu gösterilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Müslüman Kardeşler'in dönüşümüne dair genel çerçeveler sunulması amaçlanmaktadır. Bu süre zarfı, Müslüman Kardeşlerin geçirmiş oldukları evrelerde olan devamlılık ve kesintinin belirlenmesine bir nebze yardımcı olacaktır. Özellikle makale Mısır'ın siyasi tarihi ve Müslüman Kardeşler 'in çeşitli açılardan incelemiş olan ikincil kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yaklaşık 90 senelik köklü geçmişinde Mısır siyasetinde dikkat çeken bir aktör haline gelen, yaptığı etkiyle ülke sınırlarını aşan, Mısır hükümeti tarafından iki defa kapatılarak yasaklanan, Arap Baharı sonrasında hızlı bir şekilde iktidara yükselen ve kısa bir zaman sonra darbe yoluyla üçüncü kez yasaklanmış olan Müslüman Kardeşler' in dönüşümü, siyasi ve sosyal gelişmeler ışığında incelenmeye çalışılacaktır.

Yine Mısır'da yaşanan Arap Bahar'ından sonra Müslüman Kardeşler'in edinmiş oldukları iktidar mücadelesi ele alınacak ve demokratik bir biçimde gerçekleştirilen seçimler sonrasında hareketin iktidardan kanlı bir darbe sonucu tasfiye edilmelerine kadar geçen süreç incelenerek darbe sonrasında Müslüman Kardeşlere mensup insanlara Mısır rejiminin tutumu ele alınacaktır.

Ayrıca Müslüman Kardeşler'in iktidara geldiği yıl içerisindeki Türkiye ile olan ilişkilerine değinilerek o dönemde Türkiye'deki iktidar partisi tarafından sergilenen yaklaşımlar ve uygulanan tavırlar açıklanacaktır. Türkiye ve Mısır arasındaki ilişkinin değişmesine neden olan Arap Baharı'nın etkisi ile Türkiye iktidarı tarafından yürütülen Ortadoğu politikası açıklanarak, Mursi iktidarından sonra Türkiye ve Mısır ilişkilerinin kopma noktasına gelmesinin evrelerine yer verilecektir.

Müslüman Kardeşleri İktidara Taşıyan Süreç

Arap Bahar'ına Giden Süreç ve Müslüman Kardeşlerin Siyasi Sürece Dâhil Olması

Arap Baharı, Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde 2010 yılından sonra bölge halklarının, sivil toplum kuruluşlarının ve devamında muhalefette yer alan siyaset adamlarının mevcut düzene karşı başlatmış oldukları, bölge yörüngesinde ciddi değişimler meydana getiren halk hareketleri şeklinde değerlendirilmektedir. Asırlardır süregelen siyasi sistemlerin temelden sarsılarak ve senelerdir baskı altında olan halkların protestoları ile bölgede kontrolsüz güçlerin meydana geldiği sonucuna varılmıştır. Nitekim bahsi geçen toplumsal kalkışma bazı olaylar örgüsünün de başlangıcı olmuştur (Fuller, 2016: 245).

Arabistan'da rejimi, hükümetin kırılğan bir hal almasını ve Arap Bahar'ına zemin hazırlayan en önemli unsurlardan bir tanesi nüfustur. Bölgenin nüfusunun %60'lık bir oranı otuz yaş altındadır. Nüfus bir kader durumu değildir ve iş ile yaşama dair hayal kırıklıkları her zaman isyan ve kalkışma haline dönüşmez. Dolayısıyla Arap Bahar'ına giden süre zarfında genç nüfusa sahip olan Tunus, Mısır ve Yemen işçileri önemli rol oynamışlardır (Güvenilir, 2016: 132).

Arap Bahar'ının halk ateşinin yanmış olduğu Tunus'tan bölgesel gücü olan Mısır'a kadar hızlıca yayılmış olması bu şekilde olan halk hakaretlerini imkânsız kılan Soğuk Savaş sonrasındaki dönemde uluslararası sistem açısından da sürpriz olmuştur (Mostafa, 2014: 60). Demokratik olmayan yönetim anlayışlarının hüküm sürdüğü bu bölgede ekonomik, nüfus, siyasi ve mevcut sınır problemlerinin var olmasına rağmen Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı etkisine alan bu girişim uzmanlar tarafından da öngörülemeyen bir hareket şeklinde meydana gelmiştir.

Arap Bahar'ından önce Mısır da dâhil olmak üzere Arap dünyasında olan pek çok ülkede lider yönetim anlayışıyla yolsuzlukların olağanlaştığı, gelir dağılımlarında olan eşitsizliklerin çoğaldığı ve insan haklarının kâğıt üzerinde kalmış olan yaptırımlar yirminci yüzyıla kadar ayakta kalmıştır (Güçtürk, 2016: 24). Arap Baharı ile başlayan 2011 Mısır ayaklanması esas olarak ülke genelinde 19. yy. sonrasında görülen siyasi ve toplumsal değişim alanlarında olan üç büyük kitlesel hareketin dördüncüsü olarak kabul edilmiştir (Güvenilir, 2016: 134).

Tunus sonrasında Kahire'de de meydana gelen rejim karşıtı eylemler, Bin Ali'nin aksine Hüsnü Mübarek tarafından oldukça sert olan bir direniş ile karşı karşılanmıştır (Fuller, 2016: 248). Tahrir meydan alanında milyonlarca bireyin ortak kararları doğrultusunda gerçekleşmekte olan ilk zamanlarda Nil Devrimi, Ful Devrimi gibi adlandırmalar alan kitle faaliyetlerinden haklarına ait olanı almayı ve Mübarek'in istifa etmesini istemişlerdir (Güvenilir, 2016: 136).

25 Ocak tarihinde başlamış olan eylemler, ülkede pek çok şehirde yaşayan on binleri hatta yüz binleri sokaklara çıkarabilecek güce sahip olduğunu ispatlayarak önüne geçilemeyecek olan boyutlara ulaştığı zaman ekonominin felç edilmesiyle seçkinlerin çıkarlarını tehdit etme gücünü taşıdığını göstermiştir. Oldukça kalabalık olan kızgın Mısırlılar, seçkinleri ordu üzerine ateş açılması ve güç yapısında üst kademeleri domine etmiş olan yatay mafya tarzında olan rejimi destekleyen ailelerin ağını yok etme arasında kalmışlardır. Kalabalık gruplar ne olursa olsun ömrü boyunca iktidarda kalacak olan Hüsnü Mübarek ve arkadaşlarına karşı seçkin sınıfın diğer üyeleri tarafından darbeye maruz kalmışlardır.

Protestoların dördüncü gününde İçişleri Bakanlığı'nın ülkede her yere yayılmış olan halk isyanının bastırılmasından aciz kalması açık bir şekilde belli olmuştur. Seçkin sınıf ve ordu tarafını çoktan seçmiş olduğu dönem içerisinde Mübarek, düzenin tekrardan tesis edilmesi için ordunun göreve çağırılmasına karar vermiştir. Ancak ordu teyakkuzunda olan birimler eylemlerin ilk günlerinden beri üst makamlardan ve Başkan'dan gelen talimatları beklemeden açıkça ayaklanmayı desteklemişlerdi.

Ordu mensupları tarafından, halkın isteklerinin meşru olduğuna değinen ve meslektaşlarının Libya, Suriye ve Yemen'de yapılanların aksine, gösteri yapanlara şiddet ile yaklaşılmayacağını beliren ölçülü açıklama içeren bildiriler yayımlanmıştır (Güvenilir, 2016: 137). Aynı zamanda Mısırlıların meşru taleplerinin yanındaki orduya İran'dan destek gelmiştir. İran Devrim Rehberi Hamaney, 4 Şubat 2011'de okunan Cuma hutbesinde Mısır ordusunu Mısır halkının yanında olmaya çağırarak ABD ve Batı devlet rollerine girilmemesine karşı uyarılar yapmıştır.

10 Şubat tarihinde Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası, Mübarek'in haberi olmadan bir araya gelmiştir. Bu toplantılar ülkede yumuşak bir darbe şeklinde görülmüştür. Bunun üzerine Mübarek, 18 gün sonra 11 Şubat 2011 de istifa ederek yönetimi Yüksek Askeri Konsey'e devretmiştir. Mısır'da öncesinde görülmemiş olan bu eylem hareketi Mübarek'in yıkılması ile Mübarek ve UDP yanlısı olan Mısır seçkinlerini, ordusunu ve Müslüman Kardeşleri öncelikli olmak üzere İslam grupları arasında bir rekabet dönemi başlatmıştır (Güvenilir, 2016: 138)

Arap Baharı ve 3 Temmuz Darbesi Sonrası Müslüman Kardeşlerin Durumu

Müslüman Kardeşler 'in başat aktör şeklinde protestolarda yer almaları, protestoların bir İslami devrim şeklinde sunulması gerek içeride olan desteğin bir kısmının kaybedilmesine gerekse uluslararası bir baskının doğmasında sebep olabilir. Bunu önceden sezen Müslüman Kardeşler ordunun İslam devrimi tehditlerine karşı yapılan protestolarını bastırarak rejim ömrünün uzatılma riskinin oluşmasına son vermek için geri planda kalmayı yeğlemiştir (Güvenilir, 2016: 140). Aynı zaman da örgütün geri planda olması, hareketin Mısır halkında çeşitli kesimlerden destek bularak büyüyen protesto gösterilerinin ruhuna dokunmamak isteği olarak da değerlendirilmektedir.

Müslüman Kardeşler direkt olarak protestolara katılmayacaklarını fakat üyelerin katılımlarına izin vereceklerini belirterek orta bir yol benimsenmesini tercih etmişlerdir (Bölme vd., 2011: 22). Ne kadar geri planda durmayı tercih etseler de Anayasa değişiklikleri referandumunun destekleneceğinin açıklanması üzerine referandumun %77 oy ile kabul edilmesi, Müslüman Kardeşler hareketi ve tabanının Mısır siyasi yapısına ne kadar etki ettiğinin bir gerçekliği olarak kabullenilmiştir.

30 Nisan 2011 tarihinde Hürriyet ve Adalet partisinin kurularak parlamento seçimlerine katılım sağlayacaklarını belirten Müslüman Kardeşler bütün Mısır halkına kucak açan bir dil kullanarak askeri yönetimlerin yaşattıkları olumsuz havanın kırılarak Mısır'da sivil yönetimlere geçmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bütün siyasal ve toplumsal olumsuz şartlarına rağmen ve 28 Kasım 2011 tarihinde askeri yönetimlerin idarelerine karşılık meydanlardaki göstericilerin zorlamalarıyla Mısır tarihinde ilk ve adil seçim gerçekleştirilmiştir. Seçim sonucunda Müslüman Kardeşler %37,5'lik oy ile parlamentoda %45,8'lik bir temsil hakkı kazanmışken diğer Selefî Nur Partisi %27,8'lik bir oy ile mecliste %25,5 oranında bir temsil hakkına ulaşmıştır (Bozbaş, 2016: 315).

Devrimin meydana geldiği süreçte önemli bir yere sahip olan liberal, seküler ve sosyalist grupların yanında Mübarek döneminden kalan aktörlerin sandık başında İslamcılar karşısında büyük bir hezimet uğramaları devrimden sonraki süreç için önemli bir şekilde rahatsızlıkların meydana gelmesine sebep olmuştur (Telci, 2014: 21). Seçimden sonra özellikle bu grupların İslamcıların devrimlerini ellerinden çaldırdıklarına dair söylem ve tutumları Muhammet Mursi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi ile artış gösteren bir ivme kazanmıştır.

Müslüman Kardeşlerin Mursi İktidarı Sonrası Durumu ve Türkiye'nin Pozisyonu

Türkiye - Mısır İlişkilerinin Değişmesine Zemin Olan Arap Baharı Etkisi

2010 senesinde Tunuslu bir seyyar satıcı olan Muhammed Buazizi'nin kendisini yakmasıyla başlamış olan Arap Baharı, kısa süre içinde Ortadoğu'da bulunan pek çok ülkeye yayılmış ve Mısır bu süreci en fazla yaşayan ülkelerden biri olmuştur (Çelik, 2015: 37). Arap Baharı yaşanmasının sebebi o bölgede bulunan toplumların içinde oldukları ekonomi koşulları olsa da arka planında siyasal ve hukuk sebepleri bulunmaktadır (Çetinoğlu, 2012: 17). Arap Baharı, siyasal sistemlere karşı bir tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. Toplumdaki işsizler, kadınlar, liberalizmi benimseyenler, İslamcılar ve demokrasi talep eden tüm kesimlerin ortak ses çıkartarak meydanları doldurup mevcut yönetim şekillerinin değişimini talep etmelerinden kaynaklanmıştır (Doster, 2013: 56).

Arap Baharı sürecine farklı toplumlar ve farklı kesimlerden kitlelerin dâhil olmaları sürecin geçiş dönemlerinde zorlanmalarına neden olmuştur. Yeni kurulacak olan yönetim şekillerinin siyasal anlayışlarının nasıl olacağı ve toplumların tüm kesimlerinde ne şekilde karşılanacağı oldukça önemli bir noktadır. Nitekim bölge içinde Batı karşıtlığı düşünce benimseyenlerin olması da yeni kurulmuş olan yönetimlerin hesaba katmaları gereken bir konudur (Bingöl, 2013: 35). Bu nedenle Arap Baharının yaşanmadığı bölgelerdeki diğer ülkeler üzerinde ortaya çıkan karışıklıklarda belli başlı bazı aktörlerin desteklenerek bazılarının karşı da cephe alınarak bulundukları bölgelerin tekrardan şekillenmesi sürecine etkisi yoktur.

Tunus'ta meydana gelen Arap Baharı çok zaman geçmeden kısa bir zaman içinde uzun süredir Hüsnü Mübarek yönetimindeki bölgeye yani en stratejik ve tarihi ülkelerinden biri olan Mısır'a sıçramıştır (Çelikcan, 2020: 70). Bölge içerisinde sahip olduğu güç, tarihi geçmiş ve stratejik coğrafi konumu nedeniyle Arap Baharının Mısır'da yaşanması sürecinin ciddiyetini ortaya koymuştur (Alkan, 2019: 50). Mısır'da Arap Baharı yaşanmasının en ciddi nedenlerinden bir tanesi, uzun bir dönemi kapsayan Hüsnü Mübarek yönetiminin son zamanlarda ülke içerisinde yolsuzluk, işsizlik ve adaletsizliğe neden olduğu düşüncesinin yayılmasıdır. Aynı zamanda Mısır'da örgütlenen Müslüman Kardeşler ve benzer grupların var olması ve bu durumdan rahatsızlıklarını belirtmek ve çözümlmek için Tunus'ta yaşanan olaylardan etkilenip Mısır yönetimini etkileyerek değiştirmek için bu olanları bir zemin olarak görmeleridir (Güvenilir, 2016: 135).

Mübarek döneminde Mısır'da bulunan devlet kurumlarının halk için çalışmalarından çok mevcut rejimin devamlılığını sağlamaya dair çalıştıkları iddiası halkın yaşamış olduğu problemlerin çözümünü devletten beklemeden alternatif çözüm yolları aramalarına neden olmuştur. Yargı organlarının bağımsız olarak işlememeleri halkın adalete davetlerini giderek daha da yükseltmiştir (Kayalı, 2016: 165). Devlet kurumlarının halk lehine işlememeleri ile devlete karşı olan güvenleri azalırken halk, özellikle İsrail ile gerçekleştirdiği savaşlarda ve pek çok kez yönetime el konulmasından dolayı orduyu bir çözüm mekanizması şeklinde kabul etmiştir.

25 Ocak 2011'de Mısır topraklarında ilk eylemler başlamış ve Arap Baharı resmen yaşanmıştır (Çelikcan, 2020: 71). Ülkenin muhalif kesimlerinin çok olması ve belli kitlelerin sosyal medya aracılığıyla örgütlenmesinden dolayı genel olarak sokağa çıkanlar sosyal medyadan örgütlenmiş olan gençler olmuştur. Eylemlerin başlamış olduğu esnada ülkede en düzenli ve örgütlenmiş hareket olmasına karşın Müslüman Kardeşler, sosyal medya araçlarının yaygın kullanılmamasından kaynaklı olarak olayların geri planına itilmişlerdir (Pargater, 2010: 177).

Eylemlerin başlamış olduğu ilk zamanlarda Müslüman Kardeşler İrşad büro üyesi olan Muhammed Mursi, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması ve anayasanın güncel bir hale getirilmesi gerektiği maddelerinin yer aldığı bildiriye yayınlamasının ardından Hüsnü Mübarek'i uyarmış ve bu süre zarfında safını da belirlemiştir. Bu süreç içerisinde eylemlerin artmasıyla birlikte protestolarda üyeler yer alsın bile Müslüman Kardeşler hareketi aktif bir şekilde eylemlere katılmamıştır (Pargeter, 2010: 179). Örgüt ne kadar da direkt olarak Mübarek yönetimi tarafından hedef gösterilmemek için protestolara katılmasın bile Mübarek yönetimi ilk günden itibaren protestoları ve saldırıları organize eden gücün Müslüman Kardeşler olduğunu açıklamıştır (Külye, 2014: 72).

Mısır'ın Tahrir Meydanında toplanmış olan göstericiler genel olarak sekülerist ve liberal ideoloji sahibi organize ve örgütlenme yoksunu insanlar oldukları için Müslüman Kardeşler bu kitlelerin hükümet baskısına karşı direnemeyeceğini düşünmüştür. Aynı zamanda İslam ideolojisini benimsemiş olan Müslüman Kardeşler bu protestoları ve eylemleri solcu kesim eylemleri olarak görmüştür (Boztemur, 2011: 59). Müslüman Kardeşler örgütü bir taraftan ülkenin en örgütlü hareketi olarak protestolara katıldığı zaman ve bu eylemlerin başarısızlıkla sonuçlandığında suçlanarak yıllarca emek verdikleri birikimlerini kaybetmekten korkmuşlardır.

Diğer yandan Müslüman Kardeşler, protestolara katılmaktan ne kadar çekinseler de Mısır'da gerçekleşecek bir adımda ve olabilecek yönetim değişikliklerinde arka planda kalmak istememekteydiler. Bu nedenle 28 Ocak tarihinde gerçekleşecek büyük çaplı protestolara katılım sağlayarak meydana inip diğer gruplar ile birlikte hareket ederek seslerini yükseltmişlerdir (Külye, 2014: 73). Eylemlere katılım göstermeye başlayan örgüt, gerçekleştirilmeye çalışılan devrimlerin bir İslami devrim şeklinde lanse edilerek bertaraf edilmemesi adına diğer gruplar ile hareket ederek kendilerini ön plana çıkarmaktan ve protestolara liderlik etmekten çok bir parçası olma arzundaydılar (Pargeter, 2010: 179).

Müslüman Kardeşlerin kuvvetli bir örgüt yapısı olmalarından kaynaklı lojistik destek ve Mübarek yönetimlerinden gelen saldırılara karşı güçlü savunmalar yapabilecekleri anlamını taşımaktadır. Müslüman Kardeşler sokaklara çadır, su, yiyecek, ilk yardım malzemesi temin ederek protestoya ve protestoculara ciddi bir destek vermişlerdir (Karataş, 2015: 87). Protestoların şiddetli bir şekilde sürdüğü şubat ayında Müslüman Kardeşler, yapılan eylemlerin başarıya ulaşacağını tahmin edip bir bildiri yayınlarak bu eylemlerin Hüsnü Mübarek yönetiminin istifasına kadar süreceğini belirtmişlerdir (Çelikcan, 2020: 73). Aynı zamanda ilk defa Mübarek yönetimi gayrimeşru dile getirilerek istifaya çağırılmıştır.

Protestolar devam ederken artık eylemciler içinde iyice ön plana çıkan Müslüman Kardeşler müzakere yapmak ve meydanlarda olan halkın isteklerini karşılamak amacıyla Mübarek yönetimiyle görüşerek Mübarek'in görevi bırakmasını istemişlerdir. Protestocular da Müslüman Kardeşleri Mübarek yönetimiyle müzakere yapmış oldukları için suçlamışlardır. Bu suçlama karşısında Müslüman Kardeşler'in önerileri de Mübarek Yönetiminin reddedilmesiyle protestolar güçlenerek artış göstermiştir (Pargeter, 2010: 184).

Protestolar devam ederken Türkiye, eylemlere destek veren açıklamalar yapmıştır. Recep Tayyip Erdoğan, halk tarafından talep edilen isteklere ve sokakların sesine kulak verilmesi gerektiği konusunda açıklamalar yapmıştır. 11 Şubat tarihinde Hüsnü Mübarek, artmış olan baskılar karşısında istifasını vererek seçime kadar yönetme yetkisini orduya devrettiğini açıklamıştır (Külye, 2014: 77). Türkiye, eylemler esnasında bu kişilere destek veren açıklamalar yaparak olaya karşı tavırlarını belirtmiştir. Türkiye'nin bu tavrına karşılık sokakta Müslüman Kardeşlerin olmasının etkisi büyüktür (Çelikcan, 2020: 73).

Türkiye'nin bu olayda eylemciler safında yer alma nedenlerinden bir tanesi de Mübarek yönetimi ile Türkiye arasında olan yönetme anlayışının farklı olmasıdır. Bu fark Türkiye'nin demokratik, Mısır'ın ise otoriter bir biçimde yönetilmesinden kaynaklıdır. Devlet arasında farklılıkların azaltılarak benzerliklerin kurulması işbirliğinin kolaylaşmasını sağlayacaktır (Wendt, 2012: 431). Müslüman

Kardeşler örgütünün Adalet ve Kalkınma Partisine yakın olmasının yanı sıra aynı zamanda bu örgütün de bulunduğu protestocuların demokrasi talep etmeleri Türkiye’den destek bulmalarını sağlamıştır.

Hüsnü Mübarek’in istifası üzerine yönetimi alan Mısır ordusu, geçiş süreci planlayarak bu süre zarfında anayasa hazırlamaya çalışırken Müslüman Kardeşler bu süreçte ordunun yanında olmuşlardır. İki yıla aşkın geçiş süreci sonrasında Mısır’da ilk defa demokratik seçimlerin yapılması kararlaştırılarak, Müslüman Kardeşler de “Hürriyet ve Adalet” partisini kurup seçime girmişlerdir (Karataş, 2015: 88). Bu parti ile Müslüman Kardeşler ilk defa bir siyasi parti kurulmasıyla direkt olarak ülkenin yönetimine talip olmuşlardır.

Muhammed Mursi İktidarı Döneminde Türkiye-Mısır İlişkileri

Müslüman Kardeşler, Arap Baharı sürecinde Mısır’da gerçekleşen meclis seçimlerinde %47 oranında oy alarak mecliste önemli bir başarı elde etmişlerdir. Sonrasında gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimleri için de Muhammed Mursi’yi aday göstererek seçimlere gireceklerini duyurmuşlardır (Kılavuz vd., 2012: 39). 24 Haziran tarihinde gerçekleştirilecek olan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin son turunda Müslüman Kardeşler ‘in adayı Mursi, %51,3 oranında oy alarak Mısır’ın cumhurbaşkanı seçilmiştir (Pargeter, 2010: 1979). Müslüman Kardeşler de eylemler esnasında elde ettikleri başarıları seçim döneminde de ispatlayarak girdikleri ilk seçimde Mısır’da iktidar koltuğuna oturmuşlardır.

Mısır’da Müslüman Kardeşlerin iktidara gelmesi Türkiye’de iktidar olan AK Parti tarafından memnuniyetle karşılanmıştır ve Türkiye, Mursi’ye tebriklerini ileten ilk ülkelerden biri olmuştur (BBC, 2012). Türkiye tarafından sergilenen bu yaklaşım ilişkilerin yeni bir aşamaya taşınacağını da habercisidir.

Mısır’da Mübarek rejimi sonrasında Müslüman Kardeşler ‘in seçim ile iktidara geldiği zaman Mısır’a ilk resmi ziyaret Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından yapılmıştır (Çelikcan, 2020: 81). Gül, Mursi ile görüşüp seçimde kazanmış olduğu zaferden dolayı tebrik etmiştir (Alkan, 2019: 65). Abdullah Gül tarafından yapılan bu ziyaret iki ülke arasında bu süre içerisinde birbirlerine olan bakışlarını ve yaklaşımlarını gözler önüne sermiştir (Çelikcan, 2020: 81).

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, 13 Eylül 2011 tarihinde olayların durulmuş olduğu esnada Mısır’a bir ziyaret gerçekleştirmiştir (Çelikcan, 2020: 82). Ziyareti esnasında ihtilalden zaferle çıkmış durumda olan kitlelerin coşku ve sevinçlerini birebir yaşamıştır (Cnntürk, 14.09.2011). 17 Kasım 2012’de Mısır Cumhurbaşkanı Mursi, Recep Tayyip Erdoğan’ın davet etmesi üzerine AK Parti kongresine katılarak Tahrir devrim sürecinde kendilerini destekledikleri için Türkiye’ye teşekkür etmiştir (Çelikcan, 2020: 82).

Mursi İktidarının Sona Ermesi ve İlişkilerin Kopması

Mısır’da yeni bir demokratik düzenin kurulması için çalışmalar devam ederken, halk beklentileri hemen karşılanamamış 3 Temmuz 2013 tarihinde General Fethi El Sisi’nin liderliğinde gerçekleşen bir darbe ile Muhammed Mursi’nin iktidardan indirilerek Mısır ve Türkiye arasında var olan ilişkiler farklı bir boyut kazanmıştır. Mursi’nin askeri darbe sonucunda iktidardan indirilmesine Türkiye oldukça sert tepki göstermiş ve ülkeler arasında ilişkiler koparak ikili kriz halini almıştır (Akgün ve Gündoğan, 2014: 5). Bu durum her iki ülke arasında meydana gelen yönetme anlayışının farklarının ilişkileri direkt olarak etkilediği görülmektedir.

Devletlerarasında görülen gelişmeler ile iki devlet karşılıklı bir şekilde büyükelçilerini geri çekerek bir süredir müspet bir şekilde büyükelçi seviyesinde seyretmiş olan ilişkiler maslahatgüzar seviyesine düşmüştür (Özkoç, 2017: 94). Gelişmeler sonucunda Davutoğlu Mısır’da yaşanan darbe girişimine dair şu sözleri aktarmıştır;

“... Mısır ile olan ilişkilerimiz bakımından en önemli konu meşruiyettir. Bu darbe sonucunda Mısır’da demokratik seçimler sonrasında en çok oyu alan siyasal hareket gayri meşru ilan edilmeye çalışılmıştır.

Bu durum bizim 28 Şubat tarihinde yaşamış olduğumuz darbeye çok benzemektedir, bizim bu darbeyi yapanlar ile aynı şekilde ilişki sürdürebilmemiz mümkün değildir.” (Sputnikhaber, 2013).

Mısır'da yaşanan gerginlik sonrasında Davutoğlu tarafından gerçekleştirilen bu söylemler Türkiye'nin tavrının Mısır'da meydana gelen bir sosyal olayla ilgili olduğudur. Aynı zamanda baştaki iktidarı fikirsel ve eylemsel biçimde kendine göre farklı görmesinden dolayı ilişkilerin böylelikle tıkanıp ortaya sürülmüştür. Davutoğlu tarafından bu darbenin 28 Şubat süreciyle benzer olduğunu düşünmesi de iki devletin de benzeri aşamalardan geçilmesini kurulan ilişkileri etkilediğini göstermektedir.

Bu dönemde Türkiye'de iktidar Mısır'da meydana gelen darbeye diğer ülkelerin sessizlik içinde olduklarını belirterek kendisinin Mısır ile ilişkilerini kesmelerini yeterli görmeyerek iktidarlara arasında görüş ayrılıklarından kaynaklanmış olduğu düşüncesi güçlenmiştir. Mısır'da iktidar olan Müslüman Kardeşler yönetimi toplumsal ve düşünsel olarak Türkiye'nin iktidar partisine oldukça yakındır. Bu sayede belirli değerler etrafında ortak bir kimlik oluşması sayesinde gelişmiş ve iktidarın değişmesinden sonra iki ülkenin arasında olan görüş farklılıkları ve ortak değerlerin ortadan kalmasıyla herhangi bir kimlik yakınlığı ve ortak değer kalmaması sonucu ilişki tamamen kopmuştur.

Türkiye ile Mısır arasında inanca dayanan bir yakınlık ve tarihi ortak yaşanmışlıktan meydana gelen birliktelik potansiyeli bulunmaktadır. Mısır'da Müslüman Kardeşlerin iktidara gelmesi ile birlikte iki iktidarın fikir benzerlikleri bu ortak inanç ve tarihi arka planda daha fazla görünürlük kazanmıştır. Kolektif kimliğe ulaşma istekleri ile iki devlet arasındaki ilişkiler hızlı bir biçimde olumlu yönde ilerlemiştir.

Sonuç

Çalışmamız 20. yy' da en güçlü İslami hareket olan Müslüman Kardeşler hareketinin hem Mısır siyasetinde hem de siyasi İslam tartışmalarındaki kritik rolünün anlatılması ve açıklanması amacıyla yapılmıştır. Yapılan araştırma, siyasi İslam tartışmalarında merkez olan Müslüman Kardeşler 'in bir dava hareketi iken siyasal parti halini almasını, Mısır'ın içinden geçmiş olduğu toplumsal ve ekonomik değişim ve Mısır rejim yapısıyla bağlantılı olduğu, İslami hareketler ile ilişkisinin de örgüt dönüşmesinde etkili olduğu iddiası üzerine oturtulmuştur.

Müslüman Kardeşler, I.Dünya Savaşı sonrasında sömürgecilerle mücadele ve Batılaşma problemlerini çözüme kavuşturamayan ve İslam'ı sembolik değerinin dışına atan Mısır rejimi karşısında bir tepki şeklinde örgütlenmiştir. Asırlardır din eksenli etrafında aidiyetlik duygusunu kurumsal ve kültürel açılardan paylaşmakta olan Müslümanlar gittikçe merkezileşen konumlarını kaybetmiş oldukları fikri, Müslüman Kardeşler 'in kurulması ile birlikte adeta bir meydan okuma eylemine dönmüştür. Hareketin kurulmasının esas amacı geride bırakılan İslam'ın tekrar hâkim konuma gelmesi, inançları eksiksiz bir toplum kurulmasını sağlayacak olan Müslümanların yetiştirilmesidir.

1990 yıllarında Müslüman Kardeşler, dünya üzerinde ana akım şeklinde tanımlanamaması yapılabilecek olan diğer İslam örgütleri gibi iktidarı elde etme hedefini bir kenara bırakmıştır. Örgütün özerk olarak toplum faaliyetlerini sürdürdüğü ve sınırlı olsa bile siyasette olduğu 1980-1990 yılları arasında toplumda İslam'ın yaygınlaşması başarıya ulaşmış fakat İslam devleti ve iktidarın ele geçirilmesi başarısız olmuştur. Müslüman Kardeşler 'in dönüşmesinde belirleyici etken devletin kontrolünde sınırlı olarak siyasi sahnede bulunmayı kabul etmesi olmuştur.

Diğer sonuç ise resmi din kurumlarının da halkın İslamlaştırılmasına baskı yapmaları, toplumdaki kişilerin daha dindar ve muhafazakâr bir hal almasını sağladığı için, Müslüman Kardeşler örgütünün muhafazakâr bakış açısında değişiklik yapmamasında Selefilere ve radikal örgütler kadar aynı eksenle topluma etkisi olan El-Ezher ve Ulusal Demokrat Parti'nin muhafazakâr yaklaşımlarının da payı bulunmaktadır.

2000 yıllarında devletin ekonomi politikalarını devam ettirememesi, sosyal ve ekonomik krizin arttığı Mısır'da Müslüman Kardeşler dönüşüm aşamalarında son evredir. Örgüt, Arap ayaklanmalarında

olgunlaşmasının son aşamasını oluşturmuştur. Örgüt, Arap ayaklanmalarının da olgunlaşma aşamasının son evresini temsil eden bu dönemde pragmatik olarak hareket etmeyi sürdürmüştür. 2000’li yıllar, Mübarek rejiminin mevcut düzeni sağlamlaştırmasına dair düzenlemeleri arttırdığı yıllar olması bakımından, hükümetin demokratik olmadığı, sistemlerini barışçıl siyaset izleyen İslam aktörlerine açması gerektiğine dair gelen eleştiriler, Müslüman Kardeşlerin iktidara alternatif bir güç olduğunu öne çıkarmıştır.

Arap ayaklanmaları sonrasında yumuşak ve ılımlı bir görünüm sergilemeye çalışan Müslüman Kardeşler, demokratik bir şekilde iktidara yükseldikten sonra hareket alanlarının daralmasıyla ahlak konularında gündem oluşturacak aksiyonları hayata geçirememiştir. Parçalı bir din yapısına sahip olan Mısır’ın örgüt tekelinde olmamasından kaynaklanan gerçekliği, Hürriyet ve adalet Partisi hakimiyetinde olan hükümetin Selefilere ve geçmiş zamandaki radikal gündemleri olan İslam hareketlerinin yatıştırılmasına dair çabaları, temel ekonomi problemlerinin ve sosyal adalet isteklerinin geriye iteklenmesine sebep olmuştur.

Mısır hükümeti Müslüman Kardeşler ‘in seneler içinde yavaş yavaş elde etmiş olduğu sosyal ve ekonomik bağımsızlığın siyasal bağımsızlığa dönüşmesine tekrar engel olarak örgütü kanlı bir biçimde iktidardan uzaklaştırmıştır. Bu bağlamda, örgütün 90 senelik uzun tarihinde attığı siyasi adım ve stratejilerin, örgüt ideolojilerini aşacak biçimde siyasi ve kurumsal bağlam etkisinde şekillendiği görülmüştür. Müslüman Kardeşler ‘in iktidardan düştükten sonra Mısır, Arap Baharı sonrasındaki güç boşluğundan faydalanarak siyasallaşmış olan Selefi örgütler aracılıklarıyla meşruiyetlerini sağlamak ve sosyal patlamaları engellemek için İslam’ı adeta bir emniyet kemeri olarak kullanmıştır.

Müslüman Kardeşler ‘in önceki tasfiye süreçlerindeki gibi örgüt durgunlukları, muhafazakâr tavırları ve yanlış siyasi hesaplamaları çöküşünde ciddi bir yere sahiptir. İktidar deneyimleri gerek Mısır’ın tarihsel boyutu gerekse örgüt tarihi bakımından ciddi bir kırılım oluşturmaya rağmen Arap Baharı veya Tahrir Meydanı’nın esas gayelerini yerine getirememiş olan hareket, Mübarek rejiminin ayakta olduğu bir ortamda meşruiyetini korumaya çalışmıştır. Senelerce ağır baskılara maruz kalsa da, yenilenme politikalarına destek vererek Mısır’ın siyasi kültür ve uygulamalarını değiştirmeye yönelik bir harekette bulunmamıştır. Müslüman Kardeşlerin tasfiye edilmelerinin ardından eskisi gibi varlıklarını devam ettirme ve toplum ile bağlantılarını kurma gibi zorlu bir süreçten geçmişlerdir. İlerleyen zamanlarda siyasi ve toplumsal alana tekrar dönmeleri kuvvetli bir ihtimaldir.

Kaynakça

- Akçalı, Y. ve Kocamaz, İ. (2013). Mısır’ın Dini Jeopolitiği, *Dini Jeopolitik Yaklaşımıyla Orta Doğu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akgün, B. (2013). “Obama’nın Mısır’da Demokrasi Sınavı”, *Stratejik Düşünce Dergisi*, 7-13.
- Akgün, B. ve Bozbaş, G. (2013). “Arap Dünyasında Siyasi Selefizm ve Mısır Örneği”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, 14, 2-38.
- Akgün, M. ve Gündoğar, S. (2014). “Mısır-Türkiye İlişkilerinde Daha İyi Bir Geleceğe Doğru”, *TESEV Dergisi Dış Politika Programı*.
- Alkan, S. (2019). *Hüsnü Mübarek Dönemi ve Arap Baharı’nda Türkiye-Mısır İlişkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Apak, A. (1999). Amr b. el-Âs, *Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı*. (Basılmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

- Apak, A. (2001). "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 145-159.
- Arı, T. ve Koç, E. (2014). "Müslüman Kardeşler Hareketinin Mısır Hükümeti ile Paradoksal İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 112-321.
- Arslantaş, D. (2013). *Müslüman Kardeşler ve AKP Geleneğinin Siyasi Analizi: Türkiye Modeli Neden Başarısızlığa Uğradı?*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aycan, İ. (1999). *Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri* (Emevi Örneği), İslâm ve Demokrasi, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aykurt, Ç. (1992). *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Politikası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Baker, R.W. (1991). Afraid for Islam: Egypt's Muslim Centrists between Pharaohs and Fundamentalists, *Daedalus*, 120 (3), 41-68.
- BBC Haber, (15.11.2012). *Türkiye ve Mısır: Yeni Bir Bölgesel İttifaka Doğru*.
- Bingöl, O. (2013). "Ortadoğu ve Arap Baharı: Çok Eksenli Güç Mücadelesinde Denge Arayışları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13 (2), 25-49.
- Borisovich, L. (2011). *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, (Çev. Turan Keskin), İstanbul: Yordam Kitap.
- Bozbaş, G. (2016). *Mısır'ın Sosyo-Politik Dönüşümü ve Demokratikleşme Sorunu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Can, B. (2013). Mısır'da Bir Devrim Daha Olacak: Büyük İslâm Devrimi. *Umran Dergisi*, 228, 32-39.
- Celâl, E. (2013). *Kıssatü'l-İktisadi'l-Mısırî*, Kahire: Dâru's-Şûruk.
- Cook, S. (2008). *Yönetmeden Hükmeden Ordular Türkiye-Mısır-Cezayir*, Bahar Şahin (Çev.). İstanbul: Hayy Kitap.
- Çakmak, C. (2007). *Müslüman Kardeşler Bir Sivil Toplum Örgütü Mü?*, Akademik Orta Doğu, 2 (1), 76.
- Çakmak, M.A. (2009). "İki Dünya Savaşı Arasında Ortadoğu", Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29, 1347-1352.
- Fuller, G. E. (2016). *Türkiye ve Arap Baharı: Ortadoğu'da Liderlik*. (Çev. Mustafa Acar) Ankara: Eksi Kitapları.
- Ganim, İ. (2012). *Hasan El-Benna'nın Siyasi Düşüncesi*. İstanbul: Ekin Yayınları.
- Gerges, F. A. (2014). *Giriş: Bir Kırılma, Yeni Ortadoğu Arap Dünyasında Protesto ve Devrim*, (Çev. M. İkbâl Saylık ve Timur Demirtaş). İstanbul: İyi Düşün Yayınları.
- Görgün, H. (2008). *Rifâa et-Tahtâvî*, İstanbul: TDV Yayınları.

- Gözen, R. (2011). “Türkiye ve Arap Baharı: Değişimi Anlamak ve Açıklamak”, *Adam Akademi Dergisi*, 2, 1-25.
- Güçtürk, Y. (2016). *Devrimden Darbeye Mısır’da İnsan Hakları* (Rapor: 59), Ankara: Seta Yayıncılık.
- Güvenilir, E. (2016). *Ortadoğu’da siyasal İslam: Mısır’da Arap Baharı ve Müslüman Kardeşlerin etkileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kızıltoprak, S. (2010). *Mısır’da İngiliz İşgali Osmanlı’nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kotob Abed, S. (1995). *The Accommodations Speak: Goals and Strategies of the Muslim Brotherhood of Egypt*, *International Journal of Middle East Studies*, 27 (3), 321-339.
- Kök, S. (2013). *Ortadoğu Güncesi 21 Haziran- 20 Temmuz*, *Ortadoğu Analiz*, 5 (56), 1-52.
- Oğuzlu, T. (2011), Arap Baharı ve Yansımaları, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 3 (36), 8-16.
- Okumuş, F. (2015). *İslami Hareketin İktidar Denetimi: Mısır ve Tunus*. İstanbul: Mana Yayınları.
- On, J. (1992). *Nasser’s Blessed Movement Egypt’s Free Officers and the July Revolution*, Oxford: Oxford University Press.
- Ostrovsky, V. (1990). *Claire Hoy, Mossad İhanet Çemberi*, Ahmet Arslan (Çev.). İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- Özkan, M. (2013). “Egypt’s Foreign Policy Under Mohamed Morsi”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 5 (51), 114-140.
- Özkoç, Ö. (2016). “Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketleri Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Mülkiye Dergisi*, 40(1), 29-56.
- Özkoç, Ö. (2017). Türkiye’nin Kuzey Afrika’ya Yönelik Politikası: Bir Modelin Çöküşü, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72 (1), 77-97.
- Özkuyumcu, N. (1993). *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öztürk, T. E. (2012). Dünden Bugüne Pan-Arapçılık ve Arap Baharı: Yeni Bir Pan-Arap Uyanış mı?, *Akademik Ortadoğu*, 7 (1), 124.
- Pargeter, A. (2010). *The Muslim Brotherhood From Opposition to Power*. Londra: Saki Books.
- Ranko, A. (2012). *The Muslim Brotherhood and its Quest for Hegemony in Egypt State Discourse and Islamist Counter-Discourse*, Hamburg: Springer.
- Rodinson ,M. (1969). *İslamiyet ve Kapitalizm*, Orhan Suda (Çev.). İstanbul: Gün Yayınları.
- Sağlam, K. (2013). *İhvan-ı Müslim’in Emperyalizmle Mücadelesi*, Hasan El- Benna ve Müslüman Kardeşler Uluslararası Sempozyum 5-6 Mayıs. Ankara: İlim Kültür Eğitim ve Dayanışma Derneği (2. Baskı). İstanbul: Aydınlar Matbaacılık, 2, 141-186.
- Salih el-Verdani, *Mısır’da İslami Akımlar*, Çev. H.Acar-Ş.Duman-Sefer Turan, 2.bs., Fecr Yay., Ankara 1988, s.66.

- Salwa, İ. (2006). *Rethinking Islamist Politics, Culture, State and Islamism*. London: I.B.Tauris,
- Somuncuoğlu, E. (2019). *Siyasal İslam ve Mısır'da Müslüman Kardeşler'in Dönüşümü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sputnik Haber, (05.08.2015), *Türkiye- Mısır İlişkileri Neden Normalleşemiyor*.
- Şiblî, Mahmud, Hayatu Ömer, Mısır ts. (Mektebetü'l-Kahire), s. 307;
- Tansel, S. (1966). *Sultan II. Beyazıt'ın Siyasi Hayatı*, İstanbul: Meb Basımevi.
- Tarık, R. (2005). *İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den, el-Benna'ya Kadar İslam Islahatçıları*. Ayşe Meral (Çev.). İstanbul: Anka Yayınları.
- Turan, Ö. (2003). *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, İstanbul: Yeni Şafak Yayınevi.
- Turan, Ö. (2002). *İslami Hareketler*. İstanbul: Step Ajans.
- Tümer, G., Küçük, A. (1988). *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Türkmen, H. (2013). "Mısır Darbesi Mısır Halkına Mı Dayanıyor?", *Umran Dergisi*, 228, 50-55.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1979). *Bayezid II. İslam Ansiklopedisi VIII (II)* , 392-398. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Vasagar, J. (2002). Dilemma of the Moderates, The Guardian, <https://www.theguardian.com/uk/2002/jun/19/september11.religion1>
- Wendt, A. (2005). Constructing International Politics, *Theories of International Relations*, 4, 201-211.
- Wendt, A. (2012). *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer İhlamur Öner (Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Wickham, R.C. (2011). The Muslim Brotherhood and Democratic Transition in Egypt, *Interdisciplinary Journal of Middle East Law and Governance*, 3, 42-61.
- Wiener, A. (2003). Constructivism: The Limits of Bridging Gaps, *Journal of International Relations and Development*, 6 (3), 252-275.
- Yaşar, T.N. (2012). Mısır'daki Geçiş Sürecinin Aktörler Üzerinden Değerlendirilmesi, *Orta Doğu Analiz*, 4 (44), 311-362.
- Zaid, M. (2007). *Economic and Political Liberalisation in The Middle East: The Muslim Brotherhood and The Politics of Succession in Egypt*, The University of Leeds, (MS Thesis). Leeds Universty / School of Politics and International Studies, United Kingdom.
- Zeydan, C. (1970). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, İstanbul: Üçdal Yayıncılık.
- Zurayk, R., Gough, A. (2014). *Ekmek ve Zeytinyağı: Arap İsyanlarının Tarımsal Kökenleri*", *Yeni Ortadoğu: Arap Dünyasında Protesto ve Devrim*. İstanbul: İyidüşün Yayınları.